

NUMERATIV KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING
LINGVOMADANIY TALQINI: FORS VA O‘ZBEK TILLARI
MATERIALLARI ASOSIDA

Vazira Xamidova Salohitdin qizi

Tayanch doktorant, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

vazira.xamidova123@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-0888-5734

Annotatsiya

Mazkur maqolada fors va o‘zbek tillarida numerativlar ishtirokida shakllangan frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida numerativlarning frazeologik ma‘no hosil qilishdagi o‘rni, ularning milliy-madaniy mazmunni ifodalashdagi vazifasi hamda ikki xalqning dunyoqarashi va mentalitetini aks ettirishdagi ahamiyati yoritiladi. Tahlil natijasida numerativli frazeologizmlarning shakllanishida maishiy turmush, tarixiy tajriba va madaniy qadriyatlarning muhim omil sifatida namoyon bo‘lishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: numerativ, hisob so‘z, frazeologizm, lingvomadaniyat, o‘zbek tili, fors tili, qiyosiy tilshunoslik.

Kirish

Frazeologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim til hodisalaridan biri hisoblanadi. Ularning tarkibida uchraydigan numerativlar esa nafaqat miqdor ifodalash vositasi, balki obrazlilik va milliy-madaniy mazmunni shakllantiruvchi komponent sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli numerativlar ishtirokidagi frazeologik birliklarni lingvomadaniy nuqtai nazardan tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir.

O‘zbek tilshunosligida numerativlar masalasi P. Hamdamov, G‘. Rahimov¹ kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo‘lsa, fors tilshunosligida bu muammo H. Anvari, M. Botiniy² va boshqa tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Biroq numerativlarning frazeologik birliklar tarkibidagi lingvomadaniy xususiyatlari, ayniqsa, fors va o‘zbek tillari qiyosida yetarli darajada tadqiq etilmagan.

¹ Hamdamov P. *Hozirgi o‘zbek tilida numerativlar*. – Toshkent: Fan, 1983; Rahimov G‘. O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi. – Toshkent: Fan, 1991;

² ۱۳۸۵، فاطمی انتشارات: تهران. فارسی زبان دستور. احمد حسن، گیوی و حسن، انوری، صص. ۲۲-۲۱۴.

۱۳۸۴، آگاه انتشارات: تهران. اندیشه و زبان. محمدرضا، باطنی، صص. ۹۴۸۷.

Mazkur maqolaning maqsadi fors va o'zbek tillaridagi numerativ komponentli frazeologik birliklarni qiyosiy jihatdan tahlil qilish hamda ularning lingvomadaniy mazmunini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning yangiligi shundaki, unda fors va o'zbek tillaridagi numerativ komponentli frazeologik birliklar lingvomadaniy nuqtai nazardan qiyosiy tahlil qilinib, ularning milliy-madaniy semantikasi ochib beriladi.

Numerativlar odatda predmet va hodisalarning miqdorini hisoblash yoki o'lchash vazifasini bajaradi. Biroq til taraqqiyoti jarayonida ayrim numerativlar frazeologik birliklar tarkibida ko'chma ma'no kasb etib, obrazlilik va ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi vositaga aylanadi.

Masalan, o'zbek tilidagi bir etak bola, bir og'iz gap, bir qoshiq qonidan kechmoq, bir chimdim tuz kabi birliklarda etak, og'iz, qoshiq va chimdim so'zlari dastlab miqdor yoki o'lchov bildirgan bo'lsa, frazeologik qo'llanishda ular ko'chma ma'no hosil qiluvchi komponent sifatida namoyon bo'ladi.³

Fors tilida ham xuddi shunday hodisa kuzatiladi. Jumladan, *یک دنیا غم* (yek donyo g'am), *یک مشت آدم* (yek mosht odam), *یک بند انگشت* (yek band-e angosht) kabi birliklarda donyo, mosht va band komponentlari bevosita hisoblash vazifasidan uzoqlashib, obrazli ma'no ifodalashga xizmat qiladi.⁴

O'zbek tilida numerativlar ishtirokidagi frazeologik birliklar xalqning kundalik turmushi, oilaviy qadriyatlari va mehnat faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan.

Masalan, bir etak bola iborasi serfarzandlik ma'nosini ifodalaydi. Mazkur birlikdagi etak numerativi sig'im va hajm tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, frazeologik ma'noda ko'plab farzandga ega bo'lishni anglatadi.⁵ Ushbu obraz o'zbek xalqining an'anaviy oilaparvarlik qarashlari bilan bog'liqdir.

Bir og'iz gap hamda ikki og'iz so'z birliklarida og'iz numerativi qisqalik va lo'ndalik semalarini ifodalaydi.⁶ Bu esa xalq tafakkurida mazmunli va ixcham nutqqa berilgan yuqori bahoning tildagi aksidir.

Bir qoshiq qonidan kechmoq iborasida qoshiq numerativi miqdor ma'nosini deyarli yo'qotgan bo'lib, kechirimlilik va muruvvat tushunchalarini ifodalovchi ramziy vositaga aylangan.⁷

Fors tilida ham numerativlar ishtirokidagi frazeologik birliklar xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim til vositalaridan biri hisoblanadi. Bunday birliklar tarkibida qo'llangan numerativlar ko'pincha o'zining

³ Rahimov G'. *O'zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi*. – Toshkent: Fan, 1991.

⁴ Anvari H., Giviy H. *Dastur-e zaban-e farsi*. – Tehran: Fatemi, 2006.

⁵ Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining frazeologik lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – B. 508.

⁶ O'sha manba. – B. 280.

⁷ O'sha manba. – B. 227.

dastlabki hisoblash vazifasidan uzoqlashib, obrazlilik va baholash ma'nolarini ifodalaydi.

Masalan, *یک دنیا غم* (yek donyā g'am) iborasida donyā komponenti haqiqiy miqdorni emas, balki cheksizlik va nihoyatda ko'plik ma'nosini ifodalaydi. Mazkur birlik insonning kuchli ruhiy iztiroblarini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi.⁸ Bu yerda dunyo obrazi ko'plab narsalarni o'z ichiga oluvchi keng makon sifatida qayg'uning nihoyatda ko'pligini anglatadi.

یک مشت آدم (yek mosht odam) birligida mosht ("musht", "siqim") numerativi oz sonli kishilar guruhini ifodalash uchun qo'llanadi. Frazologik ma'noda esa ushbu birlik ko'pincha kam sonlilik, ba'zan esa mensimaslik yoki e'tiborsizlik munosabatini ham bildiradi.⁹

یک بند انگشت (yek band-e angosht) iborasidagi band numerativi inson tanasiga asoslangan qadimiy o'lchov birliklaridan biri hisoblanadi. Frazologik qo'llanishda esa juda kichik masofa yoki hajmni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.¹⁰

Shuningdek, fors tilidagi ko'plab numerativli frazeologizmlarda tana a'zolari, maishiy buyumlar hamda qadimiy o'lchov birliklari asosida shakllangan obrazlar faol ishtirok etadi. Bu esa fors xalqining tarixiy turmush tarzi va madaniy tajribasining tilda aks etganligini ko'rsatadi.

Fors va o'zbek tillaridagi numerativlar ishtirokidagi frazeologik birliklar qiyoslanganda, ular orasida qator umumiy va farqli jihatlar mavjudligi kuzatiladi.

Avvalo, har ikki tilda ham numerativlar dastlab hisoblash va o'lchash vazifasini bajargan bo'lsa-da, frazeologik birliklar tarkibida obrazlilik va emotsional-ekspressiv ma'no hosil qiluvchi vositaga aylangan. O'zbek tilidagi bir chimdim tuz, bir tutam soch, bir og'iz gap birliklari bilan fors tilidagi *یک بند انگشت*, *یک مشت آدم* kabi birliklar o'rtasida semantik yaqinlik mavjud. Ularning barchasi insonning kundalik tajribasi asosida shakllangan tabiiy o'lchov birliklariga tayanadi.

Har ikki tilda ham tana a'zolari asosidagi numerativlarning faol qo'llanilishi kuzatiladi. O'zbek tilidagi og'iz, tutam, siqim kabi birliklar hamda fors tilidagi mosht, band, vajab kabi birliklar antropometrik o'lchovlarga asoslangan. Bu holat qadimiy jamiyatlarda inson tanasining o'lchov vositasi sifatida xizmat qilganligini ko'rsatadi.¹¹

Farqli jihatlar ham mavjud. O'zbek tilidagi numerativli frazeologizmlarda oilaviy munosabatlar, dehqonchilik va maishiy hayot bilan bog'liq obrazlar ustunlik qiladi. Masalan, bir etak bola yoki bir siqim tuproq kabi birliklar xalqning kundalik turmushi bilan bog'liq holda shakllangan.

⁸ Amid H. *Farhang-e Amid*. – Tehran: Amir Kabir, 1389. – J. 2. – B. 1754.

⁹ Anvari H. *Farhang-e kenāyāt-e soxan*. – Tehran: Sokhan, 1383. – J. 2. – B. 1268.

¹⁰ O'sha manba. – B. 487.

¹¹ Aikhenvald A. *Classifiers: A Typology of Noun Categorization Devices*. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 98–102.

Fors tilidagi frazeologizmlarda esa mavhum tushunchalarni ifodalovchi birliklar nisbatan ko‘proq uchraydi. Xususan, *یک دنیا غم* iborasida dunyo obrazi orqali nihoyatda katta miqdor va kuchli hissiy holat ifodalanadi. Bu holat fors tilidagi badiiy tafakkur va metaforik ifodalarning keng rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Quyidagi jadvalda ayrim numerativli frazeologizmlarning qiyosiy tavsifi keltiriladi:

Numerativ	O‘zbek tili	Fors tili	Lingvomadaniy ma’no
etak	bir etak bola	–	ko‘plik, serfarzandlik
og‘iz	bir og‘iz gap	–	qisqalik, lo‘ndalik
qoshiq	bir qoshiq qonidan kechmoq	–	kechirimlilik
mosht	–	یک مشت آدم	kam sonlilik
band	–	یک بند انگشت	kichiklik
donyo	–	یک دنیا غم	cheksizlik, ko‘plik

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, numerativli frazeologizmlar har ikki xalqning tarixiy tajribasi va madaniy xotirasini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy birliklar hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari fors va o‘zbek tillarida numerativlar ishtirokidagi frazeologik birliklar muhim lingvomadaniy hodisa ekanligini ko‘rsatdi. Numerativlar frazeologik birliklar tarkibida o‘zining dastlabki hisoblash vazifasidan chekinib, obrazlilik, ekspressivlik va baholash ma‘nolarini ifodalovchi vositaga aylangan.

O‘zbek tilidagi numerativli frazeologizmlarda xalqning maishiy turmushi, oilaviy qadriyatlari va mehnat faoliyati aks etgan bo‘lsa, fors tilidagi birliklarda mavhum tushunchalar, qadimiy o‘lchov birliklari va badiiy tafakkur bilan bog‘liq obrazlar ustunlik qiladi.

Demak, numerativlar ishtirokidagi frazeologik birliklar ikki xalqning milliy-madaniy tajribasi, tarixiy xotirasi va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. Ularni qiyosiy o‘rganish frazeologiya, lingvomadaniyat va qiyosiy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hamdamov P. Hozirgi o‘zbek tilida numerativlar. – Toshkent: Fan, 1983.
2. Rahimov G‘. *O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi*. – Toshkent: Fan, 1991.

3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
4. انوری، حسن و گیوی، حسن احمد. دستور زبان فارسی. – تهران: انتشارات فاطمی، ۱۳۸۵.
5. انوری، حسن. فرهنگ کنایات سخن. – تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۳.
6. عمید، حسن. فرهنگ عمید. – تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۹.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
8. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
9. Aikhenvald A. Y. Classifiers: A Typology of Noun Categorization Devices. – Oxford: Oxford University Press, 2000.